

УДК 811.161.2:94(477)"19"

DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2021.7.50-67

Тетяна Видайчук

<https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИМІРАХ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено з'ясуванню ідеологічних, політичних, національних, освітніх і наукових процесів, які сприяли утвердженню української мови в усіх сферах вжитку в період 1905–1917 років. У центрі дослідження соціолема мови – історія тих, хто розмовляв, читав, писав українською мовою, для кого вона була предметом наукового пошуку, тих, хто боровся за право української мови бути мовою освіти і предметом наукового вивчення. Матеріалом дослідження стали опубліковані міркування тогочасних науковців і громадських діячів, архівні документи, жандармська документація.

Ключові слова: історія української літературної мови, мовна політика, соціолема, мова освіти, рідна мова, початок XX століття, українська філологія.

Вступ

Найбільш актуальними проблемами української гуманітаристики після Помаранчевої революції та Революції гідності є об'єктивне з'ясування тих ідеологічних, політичних, національних, освітніх і наукових процесів, які відбувалися в Україні на початку XX століття під час

російського панування і які нівелювали або утверджували українську ідею, зокрема у філології, сприяли оприявненню наукової та історичної правди або зводили її до буржуазно-націоналістичної ідеології. Тому потребують окремого висвітлення соціальні, політичні та освітні процеси початку ХХ століття, які сприяли утвердженню української мови в усіх сферах вжитку, спонукали її функціонально-стилістичний розвиток, адже «дослідження соціальної репрезентації тієї чи іншої мови на різних щаблях її часового розвитку становить один із принципових аспектів історії літературної мови. У центрі уваги історика літературної мови повинна перебувати соціолема цієї мови – історія тих, хто нею розмовляв, писав, читав, хто володів цією мовою» (Ткач, 2008, с. 3). В аспекті нашого дослідження можемо додати, що це також історія тих, хто боровся за право української мови бути мовою освіти і предметом наукового вивчення.

Теоретичне підґрунття

Стан і статус української мови початку ХХ століття вже не раз зацікавлював українських лінгвістів. Нині широко відомою є праця Ю. Шевельова (Шевельов, 1998), яка є одним із найповніших наукових досліджень мовної політики першої половини ХХ століття на різних українських землях, вона розкриває особливості внутрішнього розвитку української мови стосовно мови панівного народу на різних теренах України. Надзвичайно актуальні ідеї та дослідження містять соціолінгвістичні праці Л. Масенко, зокрема й збірка «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали» (Масенко, 2005), у якій уміщено інформацію про особливості втручання держави у внутрішній розвиток мови у радянські часи. Не можна оминати, аналізуючи період початку ХХ століття, монографію О. Казакевич (Казакевич, 2018), у якій встановлено зв'язок між мовою і формуванням національної ідентичності, та працю В. Селезньова (Селезньов, 2016), що розвінчує міф про «зіпсованість» української мови.

Мета публікації. Боротьба за права української мови, розпочата студентами Наддніпрянської України після 1905 р., утвердження її як мови викладання і як об'єкта наукового пошуку ще не були предметом окремого дослідження. У цій статті спробуємо також розкрити окремі аспекти мовної політики російської влади у сфері університетської освіти протягом 1905–1917 років.

Методи та матеріал дослідження

У статті аналізуватимуться міркування науковців і громадських діячів, опубліковані у тогочасних виданнях (переважно в газеті «Рада»), архівні документи, жандармська документація. Для об'єктивності звертатимемося до протилежних поглядів, рухів та ідей, саме тому розглядатимемо різкі виступи проти української мови Сергія Щеголева, Володимира Сухомлинова, Тимофія Флоринського; аналізуватимемо вступну частину лекції Олексія Шахматова, прочитану у Петербурзі, та матеріали першого спеціального курсу української мови, її історії та діалектології, яку у 1913 р. в Університеті св. Володимира читав штатний приват-доцент Володимир Розов (а не Іван Огієнко, як часто зазначають). Також спиратимемося на публікації архівних матеріалів щодо історії Київського університету, здійснені В. Коротким та В. Ульяновським у виданні «ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями» (Короткий, & Ульяновський, 2000). У статті використано описовий метод як основний та окремі елементи зіставного методу та біографічного аналізу.

Боротьба за права української мови та окремі аспекти мовної політики 1905–1917 років

Із 1904 року в Україні розпочався масовий рух за права української мови в освіті. Уже наступного року студенти-українці спочатку Петербурзького, а потім і Новоросійського (м. Одеса) університетів виступили за своє право слухати українознавчі курси українською мовою. У 1906 році з подібним клопотанням до професорських рад трьох університетів (Харківського, Одеського та Київського) звернулися вже харківська, чернігівська та полтавська державні думи. Ішлося не лише про можливість здобувати освіту українською, а й про право вивчати українську історію, літературу, мову та її походження.

Боротьба за права української мови увиразнилася після жовтня 1905 р., коли імператор Микола II видав «Маніфест громадянських свобод» і утиски української мови було формально припинено, а в наукових і освітніх колах утверджувалися проукраїнські настрої.

Одним із результатів заявленої політики став сплеск української лексики. У 1906 році побачив світ перший український словник іншо-

мовних слів Василя Доманицького (Доманицький, 1906). Проблеми української мови та науки про неї були для автора словника «серед першорядних. Учений послідовно відстоював самостійний статус української мови, як мови окремої серед інших слов'янських мов, розумів значення мови для людини, для людського мислення, для суспільства» (Поліщук, 2001, с. 147).

Того ж 1906 р. Борис Грінченко підготував до друку словник української мови, чотири томи якого побачили світ протягом 1907–1909 рр. (Грінченко, 1907–1909). Словник обговорювали у найвищих тогочасних академічних колах, до дискусії були залучені Олексій Шахматов, Пилип Фортунатов, Василь Доманицький, Петро Стебницький, Михайло Грушевський, Павло Житецький, Агатангел Кримський, Степан Кульбакін, Кость Михальчук та інші науковці. В імператорській Академії наук виникла справжня наукова суперечка щодо української частини перекладно-тлумачного за своїм типом словника. І дискусія, і сам словник, укладений Борисом Грінченком, постулювали окремішність української мови як однієї зі слов'янських, а також утверджували окремий для української мови (відмінний від офіційного російського) правопис. Праця Бориса Грінченка стала правописним зразком для українських авторів і видавництва до 1918 р., до часу виходу офіційного правопису. В українській частині «Словаря» спостерігаємо ті орфографічні принципи, які наявні в українському правописі й сьогодні: фонетико-морфологічне написання, яке дає змогу повною мірою передати звуковий лад.

Але водночас проросійські науковці й чиновники підкреслювали неприпустимість поширення української мови в академічному, освітньому, суспільному і політичному просторі. У газеті «Закон и Правда» у 1907 р. (№ 158) невідомий дописувач із псевдонімом «Киевлянинъ» назвав українську мову «волапюком»; редактором газети був Борис Юзефович, дійсний статський радник, відомий своєю українофобією. Декан історико-філологічного факультету Університету св. Володимира професор Тимофій Флоринський у доповідній записці генерал-губернаторові Володимирі Сухомлинову (зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДАК)) із питань уведення викладання українською мовою у середніх навчальних закладах називав українську обласним діалектом російської: «В ноябре 1906 года последовало разрешение Министерства Народного Просвещения на введение в Каменец-Подольской женской гимназии г-жи Славутинской преподавания мало-

русского языка, в качестве необязательного предмета. Подобные же разрешения даны двум частным заведениям г. Одессы. Таким образом в средних учебных заведениях наряду с общим книжным русским языком допускается преподавание одного из областных русских наречий. Хотя это новшество пока вводится лишь в некоторых частных училищах, однако принципиальная важность его от этого нисколько не уменьшается, так как будучи допущено в одном месте, оно легко может быть распространено если не на все, то на большую часть средних школ южной России, и в таком случае будут существенно затронуты высшие интересы русской образованности и государственности. [...] Другими словами в последнее время настойчиво пропагандируется мысль о необходимости разрушения созданного веками культурного и национального единства русского народа и о замене в пределах Малороссии общерусского государственного языка малорусским» (ЦДІАК, арк. 15). Обстоюючи імперські погляди, Тимофій Флоринський доповідає державному керівництву, що і в університеті, і на сторінках відомих наукових видань починають панувати псевдонаукові філологічні та історичні теорії: «Теперь нередко утверждается, что малорусское наречие занимает в славянской семье языков совершенно особое самостоятельное место, наряду, например с польским или болгарским языком, а малорусскую народность объявляют за совершенно самостоятельную этническую разновидность славянства, резко обособленную от великорусской народности. Единство русского языка не признается ни для настоящего времени, ни для минувших отдаленных веков. Древнейший Киевский период русской истории рассматривается как специально “украинско-русский”, соединение Малороссии с Великороссией характеризуется как противоестественный и насильственный акт, подлежащий упразднению; взамен существующему политическому единению русских народностей рекомендуется “украинская автономия”» (ЦДІАК, арк. 15). У доповідній записці Т. Флоринський намагається довести шкоду від викладання та вивчення української: «Параллельное преподавание малорусского наречия и русского книжного языка должно мешать учащимся не только младших, но и старших классов усвоению правильной книжной русской речи и русской грамоты. Областные малорусские слова и формы будут бессознательно смешиваться с общепринятыми русскими словами и формами. Так называемое фонетическое правописание малорусских книг, будет составлять для учащихся большие трудности для усвоения установившегося правописания

общерусской книги» (ЦДІАК, арк. 15). Подібні міркування висловлювали й інші професори Київського (тоді ще Імператорського) університету і виступали проти клопотань за введення навчання українською чи іншими національними мовами у державних закладах та проти вивчення української мови, української літератури, української історії. З Тимофієм Флоринським у цей час полемізували Володимир Антонович, Степан Томашівський, Кость Михальчук. Однак позиції професора Флоринського залишалися незмінними.

Також у ЦДІАК у матеріалах справи 43 зберігається і доповідна записка генерал-губернатора Володимира Сухомлинова міністру внутрішніх справ Петру Столипіну про рух на захист української та польської мов у школах Києва та Університеті св. Володимира, складена у січні 1907 р., у якій стверджується, що «в преподавании в учебных заведениях вверенного мне края предметов на польском и малорусском языках потребности не представляется, так как никаких препятствий для хода учебного дела при преподавании на русском языке, как показал многолетний опыт, не наблюдалось. [...] Что касается учреждения в Киевском Университете польских и малорусских кафедр, то таковые, по моему мнению, политической опасности не создадут, если, конечно, преподавание будет вестись исключительно с научной целью» (ЦДІАК, арк. 1–2). Міністерство внутрішніх справ тогочасної Російської імперії передало доповідну міністру народної освіти Гофмейстеру фон Кауфману. Після чого Петро Столипін 15 березня 1907 р. відповів генерал-губернатору Сухомлинову, що викладання «малороссийского» языка и литературы «недолго продолжалось-бы, если бы с него была снята прелесть запрещенного» (ЦДІАК, арк. 11–12), та нагадав про закони, за якими рідна мова всім дозволена, хіба що на ситуацію можуть вплинути зайві витрати батьків на додаткові предмети (рідну мову, літературу, історію) у приватних освітніх закладах.

Міркування правлячої верхівки, утиски місцевої влади, авторитетні (хоч і різні) погляди тогочасної академічної спільноти, активний проукраїнський політичний рух – усе це виводило питання української мови у ранг дуже актуальних філологічних, освітніх і політичних питань. 1906–1907 роки позначилися активним рухом за відкриття в Університеті св. Володимира українознавчих кафедр. Ще 20 квітня 1906 р. до ради професорів надійшло перше звернення чернігівської української громади про підтримку справи заснування українознавчих кафедр. «Ми, чернігів-

ські українки і українці в численнім зібранні, виражаючи посла до Думи Державної д. Іллю Шрага, серед інших своїх жадань, що мали б забезпечити Україні національно-культурний розвій і існування в її природних і нормальних формах, висловили глибоке переконання, що висша автономна школа на території України повинна завести катедри: української – мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладанням тих предметів на українській же мові аби вільне слово науки мали змогу слухати всі ті українки й українці, що прагнуть просвіти» (Держархів, арк. 68). Звернення підписали близько вісімдесяти відомих представників культурного, мистецького і наукового життя Чернігівщини, зокрема Дмитро Яворницький, Михайло Коцюбинський, Микола Вороний, Віра Коцюбинська та інші.

Професор Володимир Перетц 22 травня 1906 р. подав на розгляд історико-філологічного факультету клопотання про заснування на факультеті українознавчих кафедр. Клопотання містить чимало цікавих міркувань, які розкривають наукові позиції вченого: «Украинская литература – и древняя, до XVIII в. и XVIII в., и новая – совершенно игнорируются в университетском преподавании [...] в итоге крайняя неразработанность ее и отсутствие специалистов, прошедших хорошую филологическую школу. [...] Тоже можно повторить и [...] относительно истории украинского языка. Систематическое пренебрежение к вопросам истории украинского языка и диалектологии привело к тому, что имея готовыми программы для собирания материалов по диалектологии великорусской и белорусской, мы не имеем ничего подобного по украинской. И когда пожелала Академия Наук создать такую программу – она ни в одном университете на украинской территории не нашла специалиста и была вынуждена обратиться к почтенному, правда, знатоку и любителю украинского языка, но – стоящему далеко от университета: к бухгалтеру одного киевского пивоваренного завода (пише про Костя Михальчука. – *Т. В.*). Не думаю, что такой факт мог служить на славу университета. [...] Чисто практическим вопросом является вопрос о преподавателях украинских кафедр. Таковых можно найти и в России – из числа молодых ученых, можно обратиться и во Львов, где найдутся известные всей ученой Европе специалисты по предлагаемым к учреждению кафедрам. Наконец – ведь были же случаи, когда, вводя новые кафедры, правительство озабочивалось созданием специалистов: так в свое время знаменитый Срезневский – филолог и славист – вышел из Харьковского университета, где

уже займав кафедру політичної економії. Так путем отправки за-границу созданы были из молодых людей, только что окончивших университеты, специалисты по западноевропейским литературам, хотя, как мы знаем, не все из них готовились первоначально к этой специальности. [...] Учреждением новых кафедр – мы должны это помнить – мы отдадим лишь долг 28-миллионному народу, на территории которого мы живем и чьим трудом, в значительной мере, существуем» (Держархів, арк. 70–73).

У газеті «Рада» за 1906 та 1907 роки уміщено чимало статей, які відбивають дискусію громадянського суспільства та академічної спільноти про заснування українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянської України, зокрема й у Київському Імператорському університеті св. Володимира. Це питання постало і для тогочасної загальнодержавної політики. Російська імперія з усіх сил намагалася стримувати проукраїнські рухи, а українська громадськість, політичні партії та організації, демократична прогресивна професура, студентство (найбільше київське) протистояли їй, обґрунтовуючи та обстоюючи право на освіту рідною мовою. Зокрема, 3 жовтня 1906 р. у № 16 газети «Рада» вийшла стаття Івана Липи про роль студентства в боротьбі громадянства за українізацію народної освіти «До студентів-українців» (Липа, 1906). 19 жовтня 1906 р. у № 30 цієї ж газети було надруковано допис Симона Петлюри «Зібрання студентів-українців Київського університету», у якому йшлося про те, що 16 жовтня 1906 р. на зборах студенти прийняли заяву до керівництва навчального закладу про заснування в університеті українознавчих кафедр. Окрему увагу у своїй публікації Симон Петлюра присвятив виступу студента Дмитра Дорошенка (у майбутньому – історика, громадського і державного діяча, публіциста) (Петлюра, 1906). Дмитро Дорошенко сам не раз був дописувачем газети «Рада»: наприкінці 1906 р. у газеті надруковано дві його статті щодо тогочасної мовної політики – «Черга за громадянством» (Дорошенко-1, 1906) та «Ще у справі українських кафедр» (Дорошенко-2, 1906). Також у № 30 газети «Рада» уміщено публікацію Бориса Грінченка, який звертає увагу громадськості на потребу українізації вищої та загальної школи, а також акцентує на науковій нерозробленості проблем української мови, української діалектології, українського письменства: «Багату й пишну українську мову не тільки не оброблено, а навіть і не зібрано до купи, хоч би в такій мірі, як московських словарях Даля й Академії Наук; величезні багатства народньої творчості хоч

почасти й позбірані, та лежать облогом, бо розроблені страшенно мало; історія українського письменства, така оригінальна й цікава, не тільки не відома серед ширшої публіки, але й з спеціалістів істориків літератури знає її тільки дехто та й то уривково; історія України, хоч і здавна зацікавлює дослідників, не вивчена досі й на половину; українське звичаєве право, економічні відносини на Україні і т. д. і т. д. [...] Наукова праця коло української мови, фольклору й письменства безперечно в великій мірі посує наперед українську літературу, дасть для неї силу нового матеріалу, розкриє перед нею широкі горизонти і допоможе їй зробитися глибокою й широкою, важною й дорогою для найширших мас; не меншу вагу матиме для політичного виховання робота над українською історією... [...] Через це все ми щиро вітаємо постанову студентської збірки і сподіваємось, що Київський університет зрозуміє свою повинність перед мільйонами того народу, в центрі землі якого він стоїть, і не стане в цьому розумінні нижче за університети Харківський та Одеський» (Грінченко, 1906).

З огляду на резонанс справи газета «Рада» регулярно друкувала повідомлення про хід кампанії щодо відкриття українознавчих кафедр і викладання українською та про збір підписів студентів на підтримку цієї справи (Рада, 1906, 4 жовтня, 27 жовтня, 28 жовтня, 9 листопада, 16 листопада, 19 листопада, 14 грудня).

У № 64 від 28 листопада 1906 р. натрапляємо на заяву студентів-українців, подану ректорові Університету св. Володимира, підписану 1140 студентами. У документі обґрунтовано необхідність і можливість заснування українознавчих кафедр, висунуто конкретні пропозиції щодо орієнтації навчального процесу з української філології на праці таких науковців: «пр. О. Бреха, пр. М. Дашкевича, П. Житецького, пр. А. Кримського, К. Михальчука, пр. М. Петрова, пр. О. Потєбні, пр. В. Перетца, пр. О. Огоновського, пр. С. Смаль-Стоцького, акад. О. Соболевського, пр. М. Сумцова, акад. О. Шахматова, Ів. Франка, особливо на праці членів Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові. [...] що до мови, якою мають викладатись лекції на бажаних для нас кафедрах, то ми висловлюємось за рідну для більшості з нас – українську мову. Що найбільше відповідатиме нашій моральній свідомості того, що українська мова, зробившись мовою університетської науки, служитиме знаряддям вищої культури в дії розвитку місцевої людности й займе приналежне їй місце в сім'ї других, більш щасливих слов'янських мов. Наука україн-

ською мовою безперечно може надолужувати ту шкоду, яку зроблено для рішучого вироблення української мови сорокалітнім вигнанням цієї мови з ужитку в пресі, науці й більшій частині літератури, а також з усіх областей громадського життя в межах російської держави» (Рада, 1906, 28 листопада).

Також у № 64 газети «Рада» від 28 листопада 1906 року надруковано реферат розмови студентів із ректором університету добродієм Цитовичем, з якого видно абсолютну незацікавленість керівництва навіть у частковому переході навчання на українську мову: «...приймавши заяву з підписами – на 21 окремому аркуші, добродій Цитович запитав, чи не з українською викладовою мовою бажають студенти мати ті кафедри. Почувши у відповідь, що з українською, добродій Цитович сказав, що се, на його думку, неможлива річ, що київський університет – російський університет, утримується коштом російського уряду, а тому наука в ньому мусить бути виключно державною мовою, – російською. Коли ж один зі студентів зауважив, що київський університет стоїть на українській землі, утримується коштом податків, які уряд бере з українського народу, та що взагалі інтереси розвитку місцевої мови не можуть суперечити інтересам держави, добродій Цитович сказав, що в університеті не може бути викладів мішаних, всі мусять відбуватися одною мовою, зрозумілою для всіх студентів університету без виїмки» (Рада, 1906, 28 листопада). Ставлення ректора університету було абсолютно підпорядковане політиці Російської імперії щодо мовного питання; вердикт Цитовича набув розголосу, а серед українського громадянства (не без участі студентів) прізвище Цитовича перетворилося на загальну назву. Симон Петлюра щодо цієї ситуації написав: «Ми не будемо тут доводити нікчемності аргументів добродія Цитовича. Їх доведе і знищить само життя. Але воно буде мертвою силою, коли саме громадянство не братиме участі в цьому, не буде вмішуватися в саму, як то кажуть, гушу життя. От через що українські маси мусять з подвійною енергією, незважаючи на неприхильні заяви добродіїв Цитовичів і інших жерців офіційно-урядової науки, домагатися повної націоналізації народної освіти на Україні і в першу чергу заснування українських кафедр у так званих південних університетах Росії. Цитовичі сьогодні мають силу, а завтра вони сходять зі сцени. Рік тому не можна було сподіватись, що міністерство дозволило заводити українську мову по гімназіях, а сьогодні, під впливом громадських домагань, воно задовольняє їх, хоч і не повинно. На таких надбаннях що до

прав української мови українське громадянство не повинно зупинитись і, зламавши першу кригу, змагатись за повну націоналізацію народної освіти на Україні» (Рада, 1906, 8 грудня).

Рух за права української мови та за створення українознавчих кафедр тривав у Київському університеті св. Володимира і на початку 1907 р. з такою самою активністю висвітлювався у газеті «Рада». Особливості його перебігу та значний поступ у цій справі проаналізовані у статті Валентина Садовського «Справа українських кафедр на загальній студентській збірці Київського університету» (Рада, 1907, 17 лютого). У цьому ж номері подано публікацію Миколи Залізняка, яка стосується підсумків студентських акцій. Про ці події Олександр Лотоцький (державний і громадський діяч, який одним із перших разом із Петром Стебницьким (першим рецензентом «Словаря» Бориса Грінченка) у 1904 р. розпочав клопотання про скасування указу 1876 р. про заборону української мови, член ТУПу, голова українського клубу «Громада» (1910–1922), голова Української національної ради (1917)) писав набагато пізніше у своїх спогадах так: «Справа українських кафедр була елементарно необхідним постулятом не лише національного, але й загально-культурного життя й дуже хвилювала українське студентство. У державі існував численний народ, що мав свою історію, мову, письменство, одріжнявся від інших народів силою різнорідних обставин, – але дослідження його життя не викликало уваги, тим часом, як поруч існували курси слов'язнавства, присвячені сусіднім, в тому й значно меншим народам» (ALMA MATER, 2000, с. 497).

Узяв участь у суспільній дискусії й Михайло Грушевський. Засадничою у відомого історика та громадського діяча була думка про те, що «доки мова не доступна до вищої школи, доки вона не стала зняряддям наукової роботи в викладі і в книжці, той, хто говорить тою мовою буде чути себе на становищі нижчої, культурно неповноправної нації» (ALMA MATER, 2000, с. 497). Боротьбі за права української мови Михайло Грушевський присвятив розлогу аналітичну статтю, яка була надрукована частинами протягом січня–березня 1907 р. у Львові в «Літературно-науковому віснику». Науковець чітко розумів, що боротьба за права української мови, розпочата студентами Харкова, Одеси, найбільше Києва, – це боротьба у двох напрямках: за наукові потреби на полі українознавства та за право викладати і навчатися українською у закладах освіти. Спочатку автор аналізує наукові філологічні потреби: «Повна система – то значить

історія языка, діалектологія і повний курс граматики – фонетика, морфологія і синтаксис – не викладаєть ся ніколи. Український же язык являєть ся в університетській практиці Росії тільки другорядним, більш або менш випадковим складником тих язовикових курсів: матеріал з історії української мови, чи з української діалектології притягаєть ся до висвітлення рижних явищ в історії того конвенціонального русского языка, курси ж спеціально присвячені українській мові зявляють ся тільки хвилево» (ALMA MATER, 2000, с. 501). «В історії українського письменства література стара, київського періоду (XI–XII) включаєть ся в понятє “русской литературы”. [...] за те вже українська книжність і письменство XIII, а ще більше XIV–XV в. і далі, аж до початків релігійної полеміки зістаєть ся поза межами “русской литературы”, а результат з того такий, що хто б схотів довідати ся про письменство сих часів, знайде хіба скупі відокремлені згадки... [...] Релігійна полеміка і взагалі релігійна література XVI–XVII в. тішить ся більшою увагою зі сторони офіційної науки. [...] Те, що зісталося поза релігійно-полемічною літературою, висвітлено ще слабше, і тут можна вказати ледво кілька наукових праць – як книжка проф. Петрова про шкільну драму XVIII в., проф. Житецького про книжну літературу XVIII в. у зв’язку з Енеїдою Котляревського, матеріали й розвідки з історії, вірші і пісні проф. Перетца. [...] А вже зовсім “за флагом” не тільки університетських курсів, а і взагалі університетської науки в Росії зістаєть ся відроджена українська література – вона не існує ні як частина “русской литературы”, а ні як частина “славянских литератур”...» (ALMA MATER, 2000, с. 502). Наводить перелік предметів, які мають викладатися українською. Вибудовує навіть цілу державну вертикаль, що формуватиме іншу національну та мовну політику, але водночас Михайло Грушевський констатує брак професорсько-викладацьких сил, недостатнє наукове оброблення дисциплін.

Володимир Перетц, як один із професорів Університету св. Володимира, брав участь у дискусії на сторінках журналу «Киевская старина». Науковець також переконаний, що «Дело об украинских кафедрах имеет две стороны: политическую и чисто научную, академическую. [...] Вопрос о преподавательском языке в университете тесно, кажется нам, связан с решением более общего вопроса – об автономии территорий, занятыми отдельными национальностями» (ALMA MATER, 2000, с. 521). Але як член університетської ради професорів, як член академічної спільноти, намагаєть ся дати відповідь на такі запитання: чи визріли саме

наукові обставини для створення українознавчих кафедр; чи має університет достатню автономію, щоб заснувати такі кафедри відповідно до нового проєкту статуту університетів Російської імперії; як знайти належний викладацький штат для таких кафедр, якщо вони будуть утворені? На момент написання статті Володимир Перетц викладав історію російської мови, при цьому він детально обґрунтував користь від створення саме українознавчих кафедр: «...необходимо создать людей, готовых и способных разрабатывать научно украинский историко-литературный материал» (ALMA MATER, 2000, с. 522). На основі досвіду університетів Центральної та Східної Європи (Варшавський університет – із кафедрою литовської мови; Казанський університет – із кафедрою татарської філології; Юр'ївський університет – із кафедрою естонської філології) запропонував порядок утворення українських кафедр у Київському університеті. Проте, добре знаючи коло тогочасних науковців – філологів-славістів (разом із членами академії наук – до 15 осіб), не зміг назвати «ни одного сколько-нибудь известного специалиста по кафедре украинского языка и литературы» (ALMA MATER, 2000, с. 523). Вихід із ситуації бачить у запрошенні науковців із Галичини, «где есть свободные ученые, не занятые в университете и могущие сделать честь любому университету своим ученым авторитетом и европейскою известностью» (ALMA MATER, 2000, с. 523). Також нагадав, що у Львівському університеті мовою викладання є українська на відповідних кафедрах.

Весняний семестр 1907 р. у Новоросійському університеті (м. Одеса) почався тим, що вперше курс української літератури читав там українською мовою приват-доцент Олексій Грушевський (брат Михайла Грушевського). Стаття Симона Петлюри, яка була надрукована на початку навчального року у газеті «Слово» (Київ, 1907, № 20 від 22 вересня), фіксує факт зростання частки викладання українською мовою у школі та університетах: «...деякі професори університетів заявили, що вони читатимуть лекції з українознавства і почали приступити до читання тих лекцій українською. Так, почав викладати в київському університеті та на вищих жіночих курсах у Києві лекції про історію української літератури проф. Лобода; в Петербурзі на вищих жіночих курсах читає лекції з історії України А. Єфіменкова (солідарними з українськими студентами Києва, Харкова та Одеси щодо вимог навчання українською були слухачі жіночих курсів не лише в Києві, а й у Петербурзі). Скоро почнуть читати українські лекції (у харківському університеті) проф. Сумцов про історію

української літератури, проф. Халанський про українську мову і проф. Багалій про історію України. Таким чином давніші бажання українського громадянства починають здійснюватись. Те, що вчора і недавно визначалось за “несвоевременное” і “ненужное”, проти чого так боролися різні вороги національної науки, сьогодні вже стає фактом, живою дійсністю, і слово науки про наш рідний край, про тяжку і многострадальну історію нашого народу, про нашу духовну творчість, що дає тільки перші ростки своєї сили і генія, починає вільно звучати в університетських аудиторіях» (ALMA MATER, 2000, с. 526). Симон Петлюра як громадський і політичний діяч підкреслює роль студентства у зрушенні цієї справи і делегування тепер цієї ролі пролетаріату і селянству.

А на початку 1908 р. Олексій Шахматов виступив перед членами українського студентського гуртка в Петербурзі, куди був запрошений як гостьовий лектор. Він закликав студентів допомогти з вивченням історії української мови через історичну діалектологію, запропонував програму досліджень українських діалектів, повідомив про готовність надати кваліфіковану наукову консультацію щодо процедури збирання і записування етнографічних українських матеріалів.

Проте вірні васали імперії не могли змиритися з такою ситуацією: київський цензор та, імовірно, співробітник Охранки Сергій Щеголев написав у 1912 р. книжку «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». Також історики знайшли і зібрали чимало прикладів українськомовних і російськомовних прокламацій щодо поширення української мови в освіті й науці (ALMA MATER, 2000, с. 562–565). Особливо кількість доносів зросла протягом 1910 р. Усе це свідчить, що, попри зростання частки української мови для обслуговування освіти і науки, цілеспрямована загальна політика Росії не зазнала значної демократизації, а залишалася такою самою антиукраїнською.

1913/1914 навчальний рік у Київському університеті св. Володимира позначився тим, що історію української мови вперше викладали і слухали як окрему наукову дисципліну. Приват-доцент Володимир Розов на історико-філологічному факультеті читав заліковий спецкурс «История малорусского наречия и его говоров» (2 години на тиждень). У назві спецкурсу «українська мова» підмінена терміном «малоруське наріччя», оскільки перший ніяк не міг бути допущений в офіційному розкладі імператорського університету. Українську мову як систему в Київському університеті (як і в інших університетах Одеси та Харкова), зазвичай не викладали,

тільки елементи її діалектних особливостей були окремим розділом загального курсу російської діалектології. На превеликий жаль, не залишилось авторського тексту лекцій спецкурсу, як не залишилось і студентських записів, на підставах яких можна було б вичерпно висновувати про зміст дисципліни, її побудову, науково-теоретичний рівень. Імовірно, Володимир Розов використовував матеріали пробної лекції «Значение грамот XIV–XV веков для истории малорусского языка», прочитаної ще у 1907 р. для одержання звання приват-доцента і опублікованої в «Университетских известиях» у 1913 р.; матеріали праці «До староруської діалектології. Іще до питання про галицько-волинське наріччя», яка вийшла українською у 1907 р. в «Записках НТШ». Зауважимо, що цей спецкурс у викладацькій діяльності Володимира Розова не був випадковим епізодом, як відомо, саме історії української мови та публікації пам'яток учений присвятив найбільше уваги і творчих зусиль. Факт із спецкурсом Володимира Розова свідчить, що закиди влади про брак кваліфікованих викладацьких кадрів для українознавчих кафедр були безпідставними.

Висновки

Загалом аж до 1917–1920 років, до доби української революції, систематичних, щорічних навчальних курсів з української мови, її діалектних виявів чи історії мови в українських університетах та інших закладах освіти не було. Освіту й науку на Наддніпрянській Україні українська мова у цей час не обслуговувала, не зазнавала вона й системного об'єктивного осмислення. Мовна й національна політика Російської імперії, незважаючи на задекларовані у 1905 р. свободи, залишалася антиукраїнською.

Ця мікроісторія столітньої з невеликим давнини у вимірах макроісторії України пояснює соціолінгвістичні і світоглядні проблеми сьогодення та доводить, що питання мови освіти, мови в освіті постало не у наш час. А протиставляти непродуманій державній мовній політиці, як показує історія, можна активну, спільну, національно усвідомлену діяльність учнівської молоді, академічних спільнот навчальних та наукових закладів, громадських та політичних активістів.

Список джерел

Грінченко, Б. (1906). Українські кафедри в Києві. *Рада*, 19 жовтня, № 30.
Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1129, 89 арк.

- Дорошенко-1 – Дорошенко, Д. (1906). Черга за громадянством. *Рада*, 31 жовтня, № 40.
- Дорошенко-2 – Дорошенко, Д. (1906). Ще у справі українських кафедр. *Рада*, 3 листопада, № 43.
- Липа, І. (1906). До студентів-українців. *Рада*, 3 жовтня, № 16.
- Петлюра, С. (1906). Зібрання студентів-українців Київського університету. *Рада*, 19 жовтня, № 30.
- Рада, 1906, 24 жовтня, № 34; 27 жовтня, № 37; 28 жовтня, № 38; 9 листопада, № 47; 16 листопада, № 54; 19 листопада, № 57; 28 листопада, № 68; 8 грудня, № 73; 14 грудня, № 78; 1907, 17 лютого, № 40.
- Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 442, оп. 857, спр. 43, 16 аркушів.

Список використаної літератури

- Грінченко, Б. (Упоряд.). (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4). Київ. Взято з: http://history.org.ua/LiberUA/SIUkrM_1907/SIUkrM_1907.pdf.
- Доманицький, В. (1906). *Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів*. Київ.
- Казакевич, О. (2018). *Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина XIX – початок XX століття)*. Київ, Вінниця: Нілан-ЛТД.
- Короткий, В. А., & Ульяновський, В. І. (Ред.). (2000). *ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади* (Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями). Київ: Прайм.
- Масенко, Л. (Ред.). (2005). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Поліщук, В. (2001). Мовні питання в доробку Василя Доманицького. В В. Т. Поліщук (Ред.), *Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. Склав В. Доманицький* (с. 146–167). Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.
- Селезньов, В. (2016). *Мовні війни. Міф про зіпсованість української мови*. Харків: Віват.
- Ткач, Л. О. (2008). *Мовна ситуація на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. і розвиток української літературної мови*. Київ: НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні.
- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус*. Чернівці: Рута.

References

- Domanytskyi, V. (1906). *Slovaryk. Poiasnennya chuzhykh ta ne duzhe zrozumilykh sliv [Dictionary. Explanation of foreign and not very clear words]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). *Slovar ukrayinskoï movy [Dictionary of the Ukrainian language] (Vols. 1–4)*. Kyiv. Retrieved from http://history.org.ua/LiberUA/SIUkrM_1907/SIUkrM_1907.pdf [in Ukrainian].
- Kazakevych, O. (2018). *Ukrainska mova, natsiia ta identychnist u mizhimperskomu prostori (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [Ukrainian language, nation and identity in the inter-imperial space (second half of the XIX – beginning of the XX century)]*. Kyiv, Vynnytsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].
- Korotkyi, V. A., & Ulianoskyi, V. I. (Eds.). (2000). *ALMA MATER: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920. Materialy, dokumenty, spohady [ALMA MATER: University of St. Volodymyr on the eve and in the days of the Ukrainian revolution. 1917–1920. Materials, documents, memories]* (Vol. 1: Universytet sv. Volodymyra mizh dvoma revoliutsiiami). Kyiv: Praim [in Ukrainian].

- Masenko, L. (Ed.). (2005). *Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu: dokumenty i materialy [Ukrainian language in the XX century: the history of linguocide: documents and materials]*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
- Polishchuk, V. (2001). Movni pytannia v dorobku Vasyiia Domanytskoho. In V. T. Polishchuk (Ed.), *Slovaryk. Poyasnennia chuzhykh ta ne duzhe zrozumilykh sliv. Sklav V. Domanytskyi [Language issues in the work of Vasyl Domanytsky]*. In V. T. Polishchuk (Ed.), *Slovaryk. Poiasnennia chuzhykh ta ne duzhe zrozumilykh sliv. Sklav V. Domanytskyi [Dictionary. Explanation of foreign and not very clear words. Compiled by V. Domanytsky]* (pp. 146–167). Cherkasy: Vvydavets Chabanenko Yu [in Ukrainian].
- Seleznov, V. (2016). *Movni viiny. Mif pro zipsovanist ukrayinskoï movy [Language wars. The myth of the corruption of the Ukrainian language]*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu. (1998). *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): stan i status [Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): state and status]*. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
- Tkach, L. O. (2008). *Movna sytuatsiia na Bukovyni v kintsi KhKh – na pochatku KhKh st. i rozvytok ukrayinskoï literaturnoi movy [The language situation in Bukovyna in the late nineteenth – early twentieth century and the development of the Ukrainian literary language]*. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni [in Ukrainian].

Abstract

Tetiana Vydaichuk

HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: THE EDUCATIONAL DIMENSION

Background. The article aims at establishing the ideological, political, national, educational, and scientific processes which contributed to establishing the Ukrainian language in all spheres of usage and fostered its functional-stylistic development. The paper centers around the language socioleme, that is the history of Ukrainian speakers, readers, and writers, language researchers and those who fought for the right of Ukrainian to be the language of education and the subject of scientific study.

Purpose. The article aims at highlighting the struggle for the rights of the Ukrainian language in 1905–1917, as well as some aspects of the Russian Empire language policy as regards university education in Dnieper Ukraine. The research material comprises the ideas of the then scholars and public figures, which appeared in the media at the time (predominantly in the Rada newspaper), archival documents, and gendarme papers.

Methods. The article relies primarily on the descriptive method, coupled with elements of the contrastive method and the biographical analysis.

Results. The struggle for the Ukrainian language rights in the realm of education began with the demand to establish native language courses at private educational institutions and an extensive Kharkiv and Odesa student campaign for the right to take courses in Ukrainian Studies. Fresh impetus was provided by Kyiv St. Volodymyr University students' address to the academic council, appealing for the establishment of Departments of Ukrainian Studies. The Imperial University administration did not support the student initiative, which triggered a widespread debate in public and academic circles in Ukraine at the time.

Discussion. Generally, up to 1917–1920 (the age of the Ukrainian Revolution) universities and other educational institutions featured no systematic annual academic courses in the Ukrainian language, its dialectal variation, or its history. At the time, Ukrainian did not function as the language of education and science in Dnieper Ukraine, nor was it an object of rigorous academic study. The Russian Empire language and national policy remained anti-Ukrainian, in disregard of the liberties declared in 1905.

Keywords: the history of the Ukrainian literary language, language policy, socioleme, the language of instruction, native language, the beginning of the XX century, Ukrainian philology.

Матеріал надійшов 29.07.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)